

HERCOG NOÉMI

A Rákosi-kor kritikája az ötvenhatos színikritikában

BENEDEK ÁRPÁD: SZABADSÁGHEGY, 1956

Mín múltott, miért van, hogy már nem emlékszünk Gáli Józsefre - és 1956. október 6-i forradalmi bemutatójára a József Attila Színházban? Kérdés, hogy mire kéne emlékeznünk? A darabra vagy az előadásra, Gálira vagy a rendezésre, esetleg Gobbi Hildára (rá mindig érdemes) vagy inkább az egész esemény „helyi-értékére”, forradalmi jelentőségére. Nem véletlenül mondom: „forradalmi.” Mindössze tizenhét nappal vagyunk október 23. előtt. Rajk Lászlót éppen aznap temették újra, a nyilvános rehabilitációk rövid időszakának ez az egyik kitüntetett estéje. Aznap ment a *Szabadsághegy*. Azért csak akkor, mert addig be volt tiltva. Sőt, a darab szerzőjét – akit előzőleg egész családjával együtt Auschwitzba deportáltak, egyedül ő tért haza – 1949-ben osztályidegennek is nyilvánították, és a főiskoláról is kirúgták. Minderről bővebben a szerző barátja, Eörsi István ír *Latrina* című Auschwitz-esszéjében és a *Szabadsághegy*-bemutatóról szóló visszaemlékezésekben. A mostani, finoman szólva rendszerkritikus bemutatót mégsem a másodlagos nyilvánosság terében látja a közönség, ellenkezőleg: ez Gáli dramaturg szakos vizsgadarabja. Most már műsoron lehet a *Szabadsághegy* (Háy Gyula, Gáli osztályfőnöke személyesen vállalja érte a felelősséget), de természetesen nem minden kockázat nélkül: Fodor Imre színházigazgató vállalása nyílt lázadás; a forradalom előestéjének műsorpolitikája.

Ezt követően október 23-ig még ötször vagy hat-szor megy a darab (Új Magyarország, 1996), míg hamarosan be nem tiltják. Itt jegyezzük meg, azután-azóta szinte soha: legközelebb Paál István rendezi meg Veszprémben, egy évvel a rendszer-váltás után. Áruklódó ez a két, történelmi dátum-

hoz kötődő bemutató - vajon a feledés oka a darab publicisztikus jellege? Nálunk az 1848-as *Bánk bán* óta¹ hozzátartozik a lázadáshoz az ütős színházi műsor, a tüntetés a nézőtéren, a *Szabadsághegyre* mégsem emlékszünk, se szerzőjére, Gáli Józsefre; előbbi elfeledése valószínűleg jogosabb, mint az utóbbi. Rendezőjéről már nem is beszélve. De a korabeli kritikákból csak az derülhet ki: mit jelentett a *Szabadsághegy akkor?* Kérdés, hogy kiderül-e? Mert a darab és maga az esemény tételt bír 1956-ban, mégsem találunk dokumentumokat az előadásról. Termékenyebbnek látszik az a kérdésfelvetés, hogy a forradalom előtti pár hétben, amikor korábban betiltott művek kerülnek műsorra – a *Szabadsághegy*, a *Galilei*² –, vajon a sajtó is mer-e a színházhoz hasonlóan nyíltan fogalmazni. S ha igen, akkor milyen elvárások, belső igények, ideológiák mentén beszélnek a kritikák bemutatóról a forradalom előtt, az illúziók két és fél hetében?

Hat kortárs kritika születik az előadásról, köztük több fontos lapban, az Irodalmi Újságban,³ a Népszavában,⁴ a Szabad Népb⁵ és egyöntetűen leírják, hogy a bemutató kirobbanó siker; végül gyakorlatilag nyílt demonstrációba csap át, a Petőfi-körösök és az akkor még civil Nagy Imre is ott ülnek a nézőtéren. Nagy Imre tapsol a kritikus részeknél, a közönség tombol. Joó László utólagos *visszaemlékezéséből* tudjuk: a szünetben Makk Károllyal együtt Nagy Imre bemegy Joó öltözőjébe és olyan hosszan lelkendezik, hogy csak késve lehet folytatni az előadást.⁶ A siker egyértelműen Gáli darabjának szól, a másnapi *Népszava*-kritika a következő címmel jelenik meg: „Az igazmondás drámája.”⁷ A címmel

¹ A darabra a kritikák nem minden alap nélkül sűrűn hivatkoznak is mint nemzeti léptékű műre, ahová a *Szabadsághegyet* is sorolják – a *Bánk bán* alapvető legalizáló erővel bír a magyar színikritikában.

² Gellért Endre: Galilei, Katona József Színház, 1956. október 20.

³ Eörsi István: *Gáli József: Szabadsághegy*, Irodalmi Újság, 1956. október 20.

⁴ Bogáti Péter: *Az igazmondás drámája*, Népszava, 1956. október 7.

⁵ Kemény György: *Gáli József: Szabadsághegy*, Szabad Nép, 1956. 10. 13.

⁶ Joó László: Burokban születtem.

⁷ Bogáti Péter: *Az igazmondás drámája*, Népszava, 1956. október 7.

a kritika azt állítja, hogy egy ország élethazugsága, a Rákosi-korszak *ibsenizmusai* kerülnek a darabban kimondásra.

Talán a darabcentrikus magyar kritikatradiáció mellett ez is oka annak, hogy a kritikák jóformán nem is vesztegetnek szót a rendezésre. Két héttel a bemutató után megjelenő kritikájában Eörsi István – igazság-kimondás ide vagy oda – azt állítja⁸, és emellett későbbi visszaemlékezéseiben is kitart, hogy mégsem ez az „igazság-kimondás” a darab egyetlen erénye, és a darabban nem „publicisztikus jellege”, „aktualitása [...] pumpálja ideig-óráig a vért.” Bár a történet erősen parabolisztikus, és ezt Eörsi is elismeri, de rámutat, hogy Gáli talált egy műfajt, ami legalizálja ezt a példabeszéd-jelleget, ez a műfaj pedig a „mese.” Gálinak már 1951-ben mutatták be mesedarabját, az *Erős Jánost*,⁹ és a *Szabadsághegy* is meseszerű, vagy parabolisztikus, de legalábbis azt a bizonyos, már a Népszava-címben emlegetett igazmondást félreérthetetlenül hirdeti, nincs, aki a nézőtérre ne értené, miről van szó.

A *Szabadsághegy*ben ugyanis van egy anya, annak három fia, abból a legkisebbet, a kerületi párttitkárt hamis vádakkal letartóztatják az ötvenes évek elején, a család pedig – köztük egy felelős miniszter – nem tesz semmit, legfeljebb a biztonság kedvéért „megkíméli az igazságtól” a szerető édesanyaszívet, azt állítva, hogy testvérük „szovjet tanulmányútra” ment. (A sors iróniája, hogy ez a disztópia az ötvenhatos megtorlás „nagy írópere” következtében később meg is valósul, lásd Déry a *Két asszony* című novelláját, 1962-ben). Bár a *Szabadsághegy*ben nem kegyes hazugságról van szó, és a hazugság mögötti pozícióféltes változatlanul alapmotiváció marad, mikor az igazság kiderül. A miniszter – anyja unszolására, hogy legalább lássa be, minden a „múlt vétkeihez” köti, a nép bizalma is elfordult tőle, tegyen meg annyit, hogy lemond – a kordivatnak megfelelően *önkritikát* gyakorol. Ezt azonban a fordított arányosság jegyében a miniszter éppen azért vállalja, hogy pozícióját megtarthassa. Az önkritika retorikája mintegy kelet-európai stratégiaként jelenik meg a fennálló rend kritikátlan konzerválására.

Mit ért még a korabeli kritika „az igazmondás drámája” alatt? A már említett *Népszava*-cikk meg is írja, hogy hányszor hangzott el korábban „a valóságot ábrázolójátok!”- követelése.¹⁰ Csakhogyan, írja a kri-

tikus: „Amíg azt nem lehetett megkérdezni, amiről a *Szabadsághegy* beszél, addig hiába is követeltük a drámától és az irodalomtól a valóságot, az életet, az igazságot.” A *Szabadsághegy* másik fő téje tehát valahol a politikai rendszer és a hatalom reklámjává degradált munkásábrázolással való szakítás. A darab nyíltan akar szólni arról a tragikus felállásról, hogyan válik a munkásosztály annak a rendszernek az áldozatává, amely felemelését remélte tőle. Egy „ártatlanul meghurcolt, elítélt kommunista emberről”¹¹ van szó – írja a *Népszava* kritikusa. Majd Gobbi anyját a kritika a következőképp jellemzi: „Egyből megérezzük, hogy mártírozvegységével, három felelős vezetővé nevelt fiával több, mint egyszerű munkásanya.” Vagy, így az *Esti Budapest*: „Joó László alakítása művészi telitalálat. Ilyennek képzeljük el a tisztaszívű munkásvezetőt.”¹²

A fenti fogalmazásmódból látható, hogy az ötvenhatos kritikák nem hagyták egyből maguk mögött a korábbi ideológiát. Ez természetes is, ötvenhat a reform kommunisták forradalma, a rendszer visszaélései ellen folyik a lázadás, maga a *Szabadsághegy* sem ideológiákkal, hanem a praxissal hadakozik. A *Szabadsághegy* recepciójában a tekintetben van mégis a legnagyobb különbség, hogy a darab „igazmondására” teszik-e a kritikusok hangsúlyt, vagy úgy vélik, ez nem választható szét a dramaturgiáról való beszédétől. B. Nagy László – korábban a Szabad Nép, ekkor már a Művelt Nép kritikusa – és Eörsi azok, akik elismerésük mellett kitérnek a darab gyengeségeire is. B. Nagy le is írja, hogy vélekedik a témaválasztás alapján alkotott kritikus ítéletről. Ártalmas hazugságnak nevezi azokat az időket „amikor – írja – Zsdánov-igék szerint, a csupasz politikum szerint bíráltunk, a napi szükségletekhez s a protokolláris tülekedésekhez mértünk műveket. Igaz, akkor az eszmék is torzítottak voltak, ma meg, hisszük, tisztulóban vannak, ám egy mű értékét sohasem vallott célzata, eszméi, hanem ezek materializálása, megtestesülésük módja határozza meg. S ebből a szempontból igazán mindegy, hogy miért harcol a szerző: a nyilvánvaló igazság is ártalmas hazugsággá válhat a művészetben.”¹³ B. Nagy szerint Gáli tehetségének teljes kibontakozását „egyrészt a témától idegen, a probléma nagyságához méltatlan drámaszerkezet akadályozza.” Másrészt – és itt találkoznak Eörsivel –, problematikus a főhős, a miniszter jellemrajza.

⁸ Eörsi István: *Gáli József: Szabadsághegy*, Irodalmi Újság, 1956. október 20.

⁹ Horváth Jenő: *Erős Jakab, Úttörő Színház*, 1951.

¹⁰ Bogáti Péter: *Uo.*

¹¹ Bogáti Péter: *Uo.*

¹² *Esti Budapest*, 1956. október 15.

¹³ B. Nagy László: *Szabadsághegy, Művelt Nép*, 1956. október 21.

A miniszter felelősségét ugyanis sok szempontból csökkenti szeretője végtelenen negatív, intrikus karaktere.¹⁴ Az *Esti Budapest* kritikusa, egyébként dicsőően, pontosan jellemzi ezt az intrikust: „A bolsevik úriasszony tenyerbeszaladóan ellen-szentes figuráját Ambrus Edit eleveníti meg. [...] Önző és szívtelen, olyan időszak pontosan körvonalazott típusa, amelyben „embertelennek lenni becsület és dicsőség dolga volt.”¹⁵

A dramaturgia erényei és gyengéi tehát szóba kerülnek a kritikákban, viszont gyakorlatilag nem esik szó a rendezésről azon a három soron kívül, amit B. Nagy László szentel a díszlet egy megoldásának: „A színpad a nemzet sorsára nyílik, de a díszlet-villa ablakából mégsem látunk mást, mint a háttérfüggönyre festett vigyorgó hőembert. Igaz, ez is szimbólum, mint sok minden a darabban...” Valóban, a szabadság-hegyi villa olysmi elefántcsonttorony, mint a szintén ekkortájt íródott Németh László darab, a *Szörnyeteg* (1953) svábhegyi háza. A kritikus hiányérzete mégsem a rendezésnek, hanem a darabnak szól: B. Nagy megdicséri Benedek Árpád rendező munkáját, bár Benedek rendezése a többi kritika szerint éppen, hogy felerősíti a darab gyengéit. „A Szabadsághegyet Benedek Árpád rendezte – rosszul”¹⁶ – írja Eörsi kritikája végén, állítását a szerepértelmezéssel támasztja alá a fent már kifejtett miniszteri felelősség kapcsán. Benedek Árpád rendezői tevékenységéről összességében vajmi keveset tudunk meg, talán lényegesebb is a színház igazgatójának neve: Földi Imre darabválasztása teszi történelmi eseménnyé a *Szabadság-hegy*-bemutatót.

A darabon kívül ott vannak még a színész-jellemzések, ezekből kellene alkotnunk tehát némi képet a játékról. A kritika egyöntetűen Gobbit emeli ki az együttesből, B. Nagy az alakítást Gobbi két másik szerepéhez, *A sasfőkhöz*¹⁷ és a Nyilas Misi¹⁸

kaliberéhez hasonlítja. Gobbi az egyetlen, akinek játékaéhoz a kritikus magyarázatot is fűz, így következtethetünk sztanyszlavszkiji eszményére: „Teljesen azonosul a mamával. Nem kívülről megfigyelt, s ábrázolt figurát visz színpadra.” Az az elejtett megjegyzés, hogy Gobbi játékában nincs „kiterveltség”, arra utal, hogy a színészi munkát B. Nagy némileg misztifikálja. Szintén a hiteles valóság illúzióját látja Gobbiban az *Esti Budapest* kritikusa: „A fájdalom súlya alatt tántorog Gobbi Hilda, aki ezúttal nem is szerepet játszik, maga az élet tör be vele együtt a színpadi deszkák közé.”¹⁹

Gobbi játéka és Gáli darabja tehát úgy jelenik meg a kritikákban, mint az élet október 6-i betörése a színházba: a tabuk nyilvános kimondása, egy új, tiszta lap illúziója. Ahogy a *Szabad Nép* kritikusa írja: „...legfőbb értéke az igazmondásra való törekvés, ami a művészet legalapvetőbb feladata. Ezért kell megbecsülnünk, lelkesen fogadnunk, mert olyan új, bátor igazságot mond ki a színpadon, hogy a jövőben közéletünk alapja kell, hogy legyen. [...] A fiatal író néhol még csak a az igazmondásig jut el és nem a kiforrott, nagy drámáig, de már az igazmondás motorja hajtja.”²⁰ Érdekes volna tudni, hogy akár az előadásnak, akár a fenti kritikának lettek-e utólag következményei, de erről nem tudok. Különösen azért volna ez érdekes, hogy volt-e valaha a Rákosi-korszakban a művészetnek, a feljelentő, ideologikus kritikának olyan jelentősége, mint egy röpirat terjesztésének? Gálit mindenesetre nem a *Szabadsághegy* miatt, hanem az *Élünk* című lap illegális terjesztéséért ítélik halálra a forradalom után egy, a Tóth Ilonáéval összemossott perben, majd az ítéletet nemzetközi tiltakozás hatására tizenöt év börtönre enyhítik.²¹ Mindez sok kérdést vet fel a színház a forradalom alatt betöltött politikai jelentőségével kapcsolatban.

¹⁴ Itt a kritika végképp hajlamos emlegetni a *Bánk bán*-konnotációkat és Gertrudist.

¹⁵ *Esti Budapest*, 1956. október 15.

¹⁶ Eörsi István: *Gáli József: Szabadsághegy*, Irodalmi Újság, 1956. október 20.

¹⁷ Ferenc reichstadt herceg (Németh Antal: *A sasfők*. Nemzeti Színház, 1942)

¹⁸ Nyilas Misi (Gellért Endre: *Légy jó mindhalálig*, Nemzeti Színház, 1946)

¹⁹ B. Nagy László, i. m.

²⁰ Kemény György: *Gáli József: Szabadsághegy*, 1956. október 13.

²¹ 1960-ban megromlott egészségére való tekintettel amnesztíával szabadul. De „mint az antidemokratikus elemek nyilván-tartásában szereplő személyt” (Szőnyi Tamás: *Titkos írás: állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet: 1956–1990*, Budapest, 2012, 239) időszakosan ellenőrzik, egészen haláláig. A későbbi visszaemlékezések pedig – amíg vannak –, jóval többet foglalkoznak életével, mint műveivel: „A Szabadsághegy szerzője, Gáli József húsz éves volt mikor első színpadi művét, az Erős János című színművét bemutatta az Úttörő Színház. S ma, mikor második bemutatóján hajlong nyurga természetével, vastag-üvegű pápaszemével, sután, kicsit riadtan, lámpalázban, de nagyon boldogan a közönség előtt, ma sem sokkal öregebb.” Kemény: *Gáli József: Szabadsághegy*, 1956. október 13. Gáli József, az ismert és az 56/06 című Mohácsi-előadásban is feldolgozott Tóth Ilona-gyilkossági per egyik, még a vádirat szerint is véten vádlottja: benzines gyilkosnak titulálják, végül ezért nem kezdheti el a börtönének utáni egyetlen neki felkínált, szolnoki dramaturgi munkáját se. „Az állami és pártsajtó akkor írt róla utóljára, amikor nyáladzva, fröcsögve a tárgyalásáról tudósított.” Eörsi István, *Népszabadság*, 1980. október.